

גלות – מצוה או המלצה ?

הגלות לעיר מקלט

אחד מהציוויים המרכזיים ביותר והבסיסיים ביותר בניהול חיי חברה תקינים הוא הציווי "לא תרצח".

אולם מה יהיה הדין במקרה שאדם לא התכוון לרצוח, אך התגלגל דבר לידו, והרג אדם בשוגג?

מחדשת לנו התורה את דין ערי המקלט :

"דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם, כי אתם עברים את הירדן ארצה כנען. והקרייתם לכם ערים ערי מקלט תהיינה לכם, ונס שמה רצח מכה - נפש בשגגה. והיו לכם הערים למקלט מגאל ולא ימות הרצח עד עמדו לפני העדה למשפט".

(במדבר ל"ה, י"ב)

הרוצח בשוגג גולה לאחת משש ערים מיוחדות שהיו קולטות את הרוצח, ומונעות מגואל הדם לגעת בו לרעה.

אך יש לברר: האם הרוצח בשגגה מחויב בברירה זו? מה ענינה של הגלות הזו?

הצעת הסוגיה

המשנה בריש מכות אומרת :

" מעידין אנו באיש פלוני שהוא חייב לגלות, אין אומרים יגלה זה תחתיו אלא לוקה ארבעים".

זאת אומרת, עדים זוממים, שבאו והעידו על מישהו שרצח בשוגג¹, ובאו והזימום, מצד דין התורה הבסיסי, היתה הוה אמינא שנגלה אותם לעיר מקלט. אולם, לומדת הגמ'

1. אפשרות זו היא ע"פ רש"י (ד"ה: "שחייב גלות"), אולם בריטבי"א מביא אחרים האומרים, שהעידו על פלוני שנגמר דינו בבי"ד פלוני לגלות.

(ב:) מהמילים "הוא ינוס", שדווקא הרוצח בשוגג גולה, ולא הזוממים. הדין החילופי שעושים להם הוא 40 מלקות².
שואל התוס':

"וא"ת היאך הם יכולים לחייבו גלות בעדותן? והא יכול לומר מזיד הייתי!"

(ד"ה: "מעידין אנו" (השני))

תוס' טוענים, שאין כח לעדים לחייבו גלות כלל, שכן הוא יכול לטעון טענות שונות ולהפטר! אז למה שבכלל תהיה הוה אמינא לחייבם גלות³?

המהרש"א מקשה על תוס':

"וקשה לדבריהם: ומאי קושיא?! דהא אינו יכול לומר מזיד הייתי, דאין אדם משים עצמו רשע!"

המהרש"א לא מקבל בכלל את השאלה של תוספות, מפני שטענת "מזיד הייתי" עושה את האדם רשע, ואדם לא יכול לתת לעצמו שם רשע⁴.

הפנ"י מתרץ את קושיית המהרש"א:

"ולענין נראה דלא קשיא מידי, דבלא"ה לא קשיא להו (לתוס', ש"ר) בפשיטות אעיקר גלות דכתיב בקרא, היכי משכחת לה? הא יכול לומר "מזיד הייתי"! אלא ע"כ משום דאיכא למימר אה"נ, עיקר גלות בקרא היינו עצה טובה להורג בשוגג, שלא יהרגנו גואל הדם אבל אלשון משנתנו דאירי בדין הזמה מקשו התוס' שפיר: מה הזמה שייך כאן, כיון שאין החיוב גלות מצד עדותן, שהרי הוא יכול לומר מזיד הייתי. וא"כ אין מקום לקושית מהרש"א, דכוונת התוס' דכיון דאיגלאי מילתא שאלו העדים, עדות שקר הן, שלא הרג כלל, אפילו בשוגג, א"כ מעיקרא שהעידו, נמי לא יכלו לחייבו גלות בעדותן, דמסתמא יאמר האמת, שלא הרג, ואף לפי דבריכם שהרגתי, אפילו הכי אינו חייב גלות בעדותכן שיכולני לומר מזיד הייתי."

(בד"ה: "בתוס' ד"ה: מעידין" (השני))

2. מהפרשיה התובה בדברים (כ"ה, א-ב), או מהפסוק "לא תענה". (לפי זה הפסוק "והיה אם בין הכות הרשע", רק מגלה שבמקרה של עדים זוממים ישנן מלקות, למרות שבד"כ לא לוקים על לאו שאין בו מעשה). עיין דף ד: בתוס' ד"ה: "ורבנן", ובריטבא ב: ד"ה: "ותיפוק ליה", ואכמ"ל.

3. דין דומה קיים גם בכריתות יא: בעדות על אדם שאכל חלב, ורוצים לחייבו קורבן, יכול להפטר בטענת "לא אכלתי" לפי רבנן, מפני שיכול לטעון טענת "מזיד הייתי" ולהיות נאמן.

גם הריטב"א שואל שאלה דומה (ד"ה: "מעידין אנו באיש פלוני שחייב גלות"), ונותן פתרון ע"פ הסבר אחר המופיע שם לדברי רבנן: התורה האמינתו לענין קרבן. לפ"ז אין מקום לקושיה כלל, שכן פה לא מדובר על קרבן.

4. לגבי אכילת חלב, ששם אדם כן נאמן לטעון "מזיד הייתי", כבר תירצו תוס' (ב"מ, ג:; ד"ה: "מה אם ירצה", ובכריתות, יב, ד"ה: "או דילמא"), ששם כבר חזר בתשובה, ולא רוצה להביא חולין לעזרה.

אומר הפנ"י: תוספות לא אומרים שאכן יטען שהוא רצח במזיד, שבטענה זו הוא אכן עושה עצמו רשע, אלא שבסיטואציה של עדים שקרנים, ודאי שלא ישתוק הנתבע ויאמר שלא רצח, ואפילו אם טענתם כעדים חזקה מטענתו, עדיין לא יחייבוהו, שכן ישנה טענה באמתחתו: מזיד הייתי. ולפי זה מסביר הפנ"י מדוע לא קשה על התורה בשאלת תוספות, שכן יכולנו לשאול את אותה שאלה: איך אדם מגיע למצב של גלות? והרי תמיד יפטור עצמו בטענת "מזיד הייתי"! מתרץ הפנ"י: דין התורה של גלות לעיר מקלט הוא המלצה בלבד. במילים אחרות: כל מה שהעדים פועלים הוא שיחרור הרסן לגואל הדם.

עיון בשיטת הפני יהושע

גישה זו ביחס לגלות, היא גישה מחודשת, שצריכה עיון, מפני שהגמרות לא מורות כן, וגם ראשונים רבים אינם הולכים בדרך זו.
אומרת הגמ':

"...היא הנותנת! הוא שעשה מעשה במזיד לא ליגלי כי היכי דלא תהוי ליה כפרה, הן שלא עשו מעשה במזיד נמי ליגלו, כי היכי דתהוי להו כפרה!"

(מכות, ב:)

אנו רואים בצורה ברורה, שהגמ' מתיחסת לגלות בתור גורם לכפרה, ולא רק בתור "המלצה", וממילא יגלה גם אם אין עדים למעשיו.

"אמר אביי: נקטינן: נגמר דינו ומת, מוליכין את עצמותיו לשם" (מכות יא:), ואם כל הענין הוא ההצלה מהרוצח, לא נשאר כל כך מה להציל...

קושיה נוספת מקשה ר' יעקב יוסקוביץ', בספרו "אמבוהא דספרי": "כי בעיר מקלטו ישב" (במדבר ל"ה, כח) - לרבות שהרג באותה העיר - גולה משכונה לשכונה" (ספרי זוטא מסעי כח). גם במקרה זה, כנ"ל, הרוצח כבר מוגן מכל מיני גואלי דם, א"כ - למה יגלה?

הרמב"ם כותב:

"כל ההורג בשגגה גולה ממדינה שהרג בה לערי מקלט, ומצות עשה להגלותו, שנא': "וישב בה עד מות הכהן הגדול" (במדבר ל"ה, כה)".

(הלכות רוצח פ"ה ה"א)

אמנם בהלכה זו הוא לא מתיחס לרוצח עצמו, אלא לבי"ד, אולם בסה"מ, בשורש השביעי, האומר שלא מונים דקדוקי מצוות כמצוות עצמאיות, הוא מביא כדוגמא את המצוה שלנו:

"...ואילו היה ראוי שיימנה דקדוק המצוה, בעבור שזכר בתורה, היה מתחייב לנו שלא נמנה מכה נפש בשגגה גולה, מצוה אחת (אלא 16 מצוות שונות. ש"ר)...".

(סה"מ מהדורת פרנקל עמ' קלח')

מפה ניתן להבין שהמצוה העיקרית היא גלות הרוצח, ולא ההגליה ע"י בי"ד.

אולם כשהרמב"ם מונה את המצוה (רכ"ה), הוא כותב:

"...היא שציוונו להוציא מכה נפש בשגגה מעירו לערי מקלט, והוא אומר

יתעלה: וישב שם עד מות הכהן הגדול...".

מפה רואים שהמצוה היא על בי"ד דווקא, ולא על הרוצח.

אולם אחר עיון נוסף בהקדמה לסה"מ, ניתן לחזור לסברא ראשונה. הרמב"ם הולך ומפרט שם את כל המצוות שניתן היה למנות, אם לא הייתי מקבל את השורש השביעי, והמצוה הארבע עשרה היא: "והמצוה הארבע עשרה אומר וישב בה עד מות הכהן הגדול", שבפשט הכוונה היא לרוצח. הרמב"ם בסה"מ מונה את היסודות, תמצית כל מצוה, שכן המסגרת היא של תרי"ג מצוות, אבל ישנן מצוות רבות נוספות. מפה רואים בבירור שיש גם חיוב על הרוצח לגלות, ולשבת בעיר המקלט⁵.

הדבר ברור יותר בדברי ספר החינוך, הכותב בכותרת המצוה:

"מצוה על בי"ד להשליך מכה נפש בשגגה מעירו לערי מקלט, ועל הרוצח

בעצמו ללכת לשם".

ובפירוט:

"שנצטוו בי"ד של ישראל להשליך מכה נפש בשגגה מעירו ולהושיבו בערי

מקלט... וגם המכה גם הוא בכלל מצות עשה זו⁶...".

(מצוה תי')

לפענ"ד, ניתן גם ללמוד זאת מדרשה בגמרא:

"כאשר יאמר משל הקדמוני מרשעים יצא רשע, וידי לא תהיה בך" (שמ"א כ"ד, יג). במה הכתוב מדבר? בשני בני אדם שהרגו את הנפש, אחד הרג בשוגג ואחד הרג במזיד, לזה אין עדים ולזה אין עדים. הקב"ה מזמין לפונדק אחד, זה שהרג במזיד יושב תחת הסולם, וזה שהרג בשוגג יורד בסולם, ונפל עליו והרגו. זה שהרג במזיד - נהרג, וזה שהרג בשוגג - גולה⁷".

(מכות י')

5. וצ"ע מדוע לא כתב זאת הרמב"ם בהלכות.

6. מהמילה "גם" ואילך, ישנם שלא גורסים. ראה מהד' מכון ירושלים, ח"ג עמ' קל"ה, הערות על סה"ח ס"ק א'.

7. ורש"י מביא מדרש זה בפירושו לחומש (שמות כ"א, יג).

אם באמת אין חיוב על הרוצח לגלות, או לפחות מצוה על בי"ד להגלות, אז מה התועלת בכך שבוצע רצח נוסף? הרי הוא לא יחויב לגלות! אלא על כורחנו חייבים לומר שיש חיוב להגלות.

האמנם זו שיטת הפני"י?

מכל האמור לעיל קשה על הפני"י⁸.

אולם מתברר שאין זו שיטתו של הפני"י בהכרח, אלא ניתן לומר שהפני"י תירץ לשיטת המהרש"א עצמו, שכן לגבי המדרש שהובא לעיל, על מפגש שני הרוצחים בפונדק, מקשה המהרש"א:

"וקצת קשה, דמשמע מזה שהרג בשוגג בלא עדים שהוצרך להיגלות, ולא ידענו על מה, דהא הגלות לערי המקלט אינו אלא מפני גואל הדם שיהרגנו, ואם אין עדים בדבר, איך יהרגנו הגואל?"
א"כ מחוור שזו גם שיטת המהרש"א⁹.

בעיון נוסף מתברר, שהמהרש"א אינו אומר בדיוק מה שאומר הפני"י, שכן המהרש"א שואל: משמע מהגמי שחייב לגלות, וזה לא ברור, מפני שהגלות נועדה להצילו מגואל הדם, ופה אין גואל דם! והוא עונה: מדובר בכהאי גוונא שיש עדים קרובים או פסולים, או שהודה מעצמו.

אם באמת המהרש"א סובר שכל הגלות היא המלצה בלבד, מה נפ"מ אם יש עדים פסולים? הרי בכל מקרה לא חייב לגלות! אלא ודאי שבמצב שיש גואל דם יהיה חייב לגלות.¹⁰

נסיון ליישוב שיטת המהרש"א

אם נעיין בפרשיה המרכזית של גואל הדם, בספר במדבר פרק ל"ה, נמצא כי הפסוקים הנגדירים את מטרת ערי המקלט, פסי יא-יב, אומרים כך: "...ונס שמה רוצח מכה נפש בשגגה. והיו לכם הערים למקלט מגואל..."¹¹, פשט הפסוקים מורה על דברי המהרש"א,

8. ראשון שניתן להבין ממנו כדברי הפני"י, הוא הרס"ג (שמות כ"א, יג): "והאלוהים אינה לידו ושמתו לך מקום אשר ינוס שמה - הרי ה' יסדיר ענייני שאני אשים לך מקום שינוס אליו".

9. לנקודות אלו ועוד, הגענו בס"ד מספרו של הרב י. קופרמן, "לימוד סוגיות בתורה - חוברת ו': סוגיות ערי מקלט". תודה לעדיאל כנרתי נ"י.

10. תודה לעדיאל כנרתי ופנחס יוסקוביץ', שהעמידונו על נקודה זו.

שהעיקר הוא ענין המקלט! ואם נדקדק בדברי הפני"י שהובאו בהתחלה, נגלה שגם הוא רומז לכך:

"...אה"נ, עיקר גלות בקרא היינו עצה טובה להורג בשגגה שלא יהרגנו גואל הדם..."

מתוך הבנה בסיסית זו, נביא את דברי ה"שמן טוב"¹¹ שמתייחס לקושיה על המהרש"א:

"...ולכאורה יש לומר, דודאי טעם הגלות הוא מפני חשש גואל הדם, כדברי המהרש"א ז"ל וכפשט הכתובים בפרשת רוצח. ומאי דקאמר הש"ס לעיל "כי היכי דתהוי ליה כפרה", קושטא הוא שגלות מכפרת עוון, אבל כפרה זו ממילא קא אתיא, ואגב חדא תרתי..."

כלומר, הטעם העיקרי הוא ההצלה מגוה"ד, אבל בדא"ג אנחנו מרויחים גם כפרה. ה"שמן טוב" מקשה על שיטתו שלו ממה שהוזכר לעיל:

"...ושוב ראיתי דליתא לזה, ממאי דאמרינן לקמן, שאם משנגמר דינו לגלות מת, מוליכין עצמותיו לשם... אלא ודאי דליתא לזה, והדרא קתשית המפרשים ז"ל לדוכתא".

תירוץ לקושיה המהרש"א

בשלב זה מציע ה"שמן טוב" תירוץ אחר:

"ואשר אני אחזה לי לישב, דודאי לא נעלם מעיני המהרש"א סוגיין דלעיל ודלקמן הא דמוליכין עצמותיו וגו', דמשם בארה, דמלבד חששא דגוה"ד הצריך הכא גלות גם לכפר עליו מאשר חטא על הנפש. אלא דכוונת מהרש"א לחקור חקירת חכם בטעם הכתוב בעצמו, דבאמת למה הצריך רחמנא דוקא גלות לכפרה ולא בעונש זולתו? דבשלמא היכא דמצורף נמי חשש דגוה"ד, כי אז ניחא שהצריך דוקא גלות... אבל היכא דליכא חשש דגוה"ד... למה צריך דוקא גלות? הלא לא קצרה יד ה' להענישו בעונש אחר זולתו!"

פירוש דבריו: בודאי שהמהרש"א ידע את כל המקורות שהובאו לעיל, והוא לא חולק על כך שהגלות היא גם לכפרה, לא כרווח צדדי, אלא כחלק מתנוצאות מעשהו של הרוצח. אלא שנקודת המבט של המהרש"א על הגלות היא כזו: יש לכסות במעשה אחד שני ענינים: הצלה וכפרה. התוצאה: גלות - היא גם מאפשרת הצלה ע"י עיר המיוחדת

11. לר' שמואל טייב, מגדולי רבני טוניס ממחצית השניה של המאה השביעית. שימש כרב ומו"צ במספר ערים ואח"כ היה טוען רבני בטוניס. בסוף ימיו עלה לארץ ונפטר בטבריה.

לרוצחים בשגגה, שתאפשר להם חיים נורמלים נטולי אימת רדיפה, וגם כפרה ע"י המעבר ממקום למקום¹².

אבל כל זה נכון כשיש לי את שני הענינים (כפרה והצלה). מה קורה כאשר ענין ההצלה איננו? אומרת לנו הגמ': הדין נשאר בעינו, ויגלה. שואל המהרש"א: מדוע? והרי יכול הקב"ה לכפר עליו באופנים אחרים? ולכן מתרץ שם המהרש"א באילו אופנים עדיין יתכן אותו חשש של רדיפה של גוה"ד, ע"ש.

ופירוש דברי המהרש"א, "ולא ידענו... דהא הגלות לערי מקלט אינו רק מפני גואל הדם..." שמהם היה משמע שההצלה היא הטעם היחיד לגלות, הוא: הטעם היחיד לכך שהעונש הוא דוקא גלות ולא דבר אחר המכפר, הוא מפני ההצלה מפני גוה"ד.

יישוב הקושיות ע"פ תירוץ ה"שמן טוב"

כל הראשונים שהובאו לעיל (הרמב"ם, החינוך ורש"י), אינם קשים ממילא, כי אכן המהרש"א מסכים איתם.

את דברי המדרש על הרצח בפונדק כבר תירץ המהרש"א בעצמו לשיטתו.

דברי אב"י המדבר על קבורה בעיר המקלט עכשו מחוורים: אכן צריך לכפר עליו וזה ע"י גלות, לכן אפ"י עצמותיו גולות¹³. ה"ה לזה שרצח בתוך עיר מקלט, שעדיין צריך את הגלות לכפר עליו, ולכן עובר ממקום למקום.

הסבר הפסוקים לפי החולקים על המהרש"א

ואיך הבינו הסוברים את טעם הגלות בלבד את פשט הפסוק?

ניתן לתרץ ע"פ דברי הרב יהודה קופרמן (עיין הערה 9 הנ"ל):

כותב הרמב"ם:

"הגולה אינו יוצא מעיר מקלטו לעולם, ואפילו לדבר מצוה, או לעדות... ואפילו להציל נפש בעדותו... ואפילו כל ישראל זקוקים לתשועתו... אינו יוצא משם לעולם עד מות הכהן הגדול. ואם יצא - התיר עצמו למיתה, כמו שבארנו".

(הלכות רוצח, פ"ז, ה"ח)

¹² עיין ר"ה טז: "ואמר ר' יצחק: ארבעה דברים מקרעין גזר דינו של אדם... ויש אומרים אף שינוי מקום".

¹³ אמנם יש להקשות גם פה: אז למה לא יכופר לו בצורה אחרת? ופה לא ניתן לתרץ כתירוץ המהרש"א בסוגיא דפונדק, וצ"ע.

ישנם מספר כללים בהם עֶשֶׂה בטל בפני עשין אחרים. לימדה אותנו התורה: מצות עשה זו של הישיבה בעיר מקלט, היא גם מחסה מפני גואל הדם. יש לה זיקה עם הצלת נפשות, מפני שכל יציאה היא סכנה לרוצח. לכן מדגישה התורה: ישב בעיר המקלט ויהיה פטור מלצאת, אפילו יפטר מלעשות את פסחו ואפילו מלהושיע את כלל ישראל.

כיוון אחר של תירוץ ניתן להציע ע"פ דבריה של נחמה ליבוביץ' ז"ל, בדבריה על ענין נקמת הדם בהקשר לעניינינו¹⁴.

ידועים דברי הרמב"ם בהסברו על ענייני הקורבנות, שכך היו מורגלים ישראל ממצרים, ולא רצתה התורה לעשות מפנה כ"כ חד בצורת עבודתם. ראייה לכך שלא ניתן לשנות את האופי בצורה חדה, מביא הרמב"ם מיציאת מצרים:

"...כי כשם שאין בטבע האדם שיגדל על מלאכת עבדות בחומר ובלבנים והדומה להם, ואחר כך ירחץ ידיו לשעתו מלכלוכם ויילחם עם ילידי הענק מיד, כך אין בטבעו שיגדל על מינים הרבה מן העבודות ומעשים רגילים שכבר נינוחו בהן הנפשות עד שנעשו כמושכל ראשון, ויעזוב את כולן בבת אחת."

(מורה נבוכים, חלק ג', פרק ל"ב)

כך כותב גם שד"ל ביחס למצות גאולת הדם:

"והנה בדורות ראשונים... היתה כל משפחה נוקמת נקמתה ממשפחה אחרת, והקרוב יותר אל הנהרג היה חייב לנקום מיתתו... והנה כשהיתה רציחה בזדון, ייתכן להשקיט את הגואל, כי יאמרו לו: הנח להם לשופטים, הם יחקרו הדבר, ואם בן מוות הוא - ימיתוהו. אבל כשהיתה ההריגה בשוגג, לא היה אפשר להשקיט את הגואל... כי היה נראה לו וליודעיו כאילו אינו אוהב את אביו, מאחר שאינו נוקם את נקמתו, **והדעת הזאת לא היה אפשר לעקור אותה בבת אחת**... לפיכך, מה עשתה תורה? הניחה זכות לגואל לנקום מיתת קרובו, אבל קבעה מקום לנוס שמה הרוצח, ולא יכל הגואל לבוא שם ולהורגו."

(פירוש על במדבר ל"ה, יב)

התורה רצתה לעקור את הנוהג של גאולת הדם, שהיתה מקובלת באותה תקופה, ולכן כשהתורה מדגישה את ענין "והיו לכם הערים למקלט מגואל", זה נכוין יותר לתקופת נתינתה, שם היה המקלט הענין הדומיננטי, ולכן בכל מקום שדיברה התורה על ערי מקלט, הוזכר ענין המנוסה. אבל לאחר דורות רבים, הצליחה התורה במטרתה החינוכית, וגאולת הדם יצאה מהנורמה החברתית. בחז"ל לא נמצא יותר את הניסה, אלא רק את הגלות. הטעם הנשאר לבריחה לעיר מקלט, הוא הכפרה.

14. עיונים חדשים לספר דברים, עמ' 182-187.